

Anna RUNGE*, Jerzy RUNGE**

MODELE PRZESTRZENI MIEJSKIEJ ZŁOŻONYCH UKŁADÓW OSADNICZYCH – NA PRZYKŁADZIE KONURBACJI KATOWICKIEJ

URBAN SPACE MODELS OF COMPLEX SETTLEMENT SYSTEMS – A CASE STUDY OF THE KATOWICE CONURBATION

Nr DOI: 10.25167/sm.1256

ABSTRAKT: Przedmiot niniejszych rozważań stanowią procesy zachodzące w złożonym układzie osadniczym konurbacji katowickiej oraz w przestrzeni wewnątrzmijskiej jej wybranych ośrodków.

Celem opracowania jest wykazanie konsekwencji wybranych procesów dla kształtowania się relacji w strukturze przestrzennej miasta pomiędzy jej wymiarem funkcjonalnym, morfologicznym a demograficzno-społecznym w kontekście zachowania względnej równowagi bądź pojawiania się dysharmonii. Jednocześnie podjęto próbę opracowania modelowego ujęcia przestrzeni złożonego układu osadniczego – zarówno względnie zrównoważonej strukturalnie, jak i strukturalnie zróżnicowanej.

W pierwszej części opracowania analizie poddano przeobrażenia przestrzeni wewnątrzmijskiej dokonujące się pod wpływem zarówno historycznych przemian, jak i procesów zainicjowanych wraz z transformacją ustrojowo-gospodarczą po 1989 roku: likwidacji i restrukturyzacji obiektów przemysłowych, pojawiania się nowych działalności gospodarczych i ich preferencji lokalizacyjnych, różnicowania się zmian w obszarach śródmiejskich, ujawniania się przestrzeni podzielonych i niechcianych, kreowania ośrodków wiodących w przemianach oraz występowania zjawiska suburbanizacji. Wykazano przy tym różnice w przebiegu tych procesów ujawniające się w dośrodkowym formowaniu się układu osadniczego konurbacji katowickiej, bipolarności wiodących ośrodków dominujących nad sąsiadami, pustoszeniu obszarów centralnych miast i dużym znaczeniu suburbanizacji wewnętrznej.

W drugiej części artykułu zaproponowano model kształtowania się przestrzeni wewnątrzmijskiej ośrodków złożonego układu w warunkach wieloaspektowych zmian wywołanych przez te procesy. W modelu względnej równowagi przestrzeni miejskiej chodzi o zachowanie względnie zharmonizowanego układu relacji w strukturze przestrzennej miasta w ujęciu funkcjonalnym, morfologicznym i demograficzno-społecznym. Opracowano także model względnie zrównoważonej strukturalnie przestrzeni całego układu konurbacyjnego oraz model względnie zróżnicowanej strukturalnie przestrzeni tego układu.

SŁOWA KLUCZOWE: przestrzeń miejska, konurbacja katowicka, struktura przestrzenna miasta, obszary centralne miast, suburbanizacja wewnętrzna

* Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Nauk Przyrodniczych, Sosnowiec, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec, e-mail: anna.runge@us.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-1271-5559>

** Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Nauk Przyrodniczych, Sosnowiec, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec, e-mail: jerzy.runge@us.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-2766-4926>

ABSTRACT: Processes occurring in the complex settlement system of the Katowice conurbation and in the inner-town space of its selected centres are the subject of the present study, whose aim is to show the effect of selected processes on shaping the relationship within the spatial structure of a town, between its functional, morphological and demographic and social dimensions in the context of maintaining a relative balance or the appearance of disharmony. Apart from that, an attempt has been made to develop a model approach to the space of a complex settlement system – which is relatively structurally balanced as well as structurally diverse.

In the first part of the paper, an analysis of transformations of the inner-town space has been carried out. The transformations take place both in processes of historical changes and in those initiated by economic and political transformations, such as: liquidation and restructuring of industrial plants; appearance of new business activities and their preferred locations; differentiation of changes in the central areas of towns; appearance of divided and unwanted spaces; creation of centres which are leaders of transformations and occurrence of the phenomenon of suburbanization. At the same time, differences in the course of those processes have been pointed out. They emerge in the centripetal formation of the settlement system of the Katowice conurbation, bipolarity of the leading centres dominating over their neighbours, abandoning of the central areas of the towns and great significance of the internal suburbanization.

In the second part of the paper, a model of shaping the inner-town space of complex system centres in conditions of multi-faceted changes caused by such processes, has been proposed. The model of the relative balance of the urban space is to maintain a relatively harmonized system of relations in the spatial structure of a town in functional, morphological, demographic and social terms. A model of the structurally balanced space of the entire conurbation system and a model of the structurally diverse space of the system have also been developed.

KEY WORDS: urban space, the Katowice conurbation, spatial structure of a town, central areas of towns, inner suburbanization

Wprowadzenie

Geograficzne badania ośrodków miejskich różnej wielkości wskazują na ujawnianie się szeregu zmian społeczno-gospodarczych i przestrzennych, które można traktować w kategoriach procesów wielkoskalowych. Zarówno historyczne przemiany miast, jak i skutki transformacji ustrojowej, przechodzenia z modelu industrialnego w kierunku postindustrialnego, II przejścia demograficznego, suburbanizacji czy też procesu modernizacji społecznej ujawniają się z różnym natężeniem w poszczególnych kategoriach wielkościowych i funkcjonalnych ośrodków miejskich. W literaturze geograficzno-osadniczej przeobrażenia przestrzeni miejskiej i wokółmiejskiej pod wpływem tych procesów rozpatrywane są najczęściej w odniesieniu do pojedynczych miast, regionów miejskich czy układów aglomeracyjnych. Rzadziej problematyka ta podejmowana jest w odniesieniu do złożonych układów osadniczych typu policentrycznego (konurbacji). Współwystępowanie wielu ośrodków różnej wielkości i funkcji oraz liczne powiązania między nimi powodują wzmacnianie lub osłabianie skutków wspomnianych wyżej procesów, a na pewno modyfikują ich przebieg (m.in. Dragan 2016; Spórna i Dragan 2013; Krzysztofik 2016; Runge J. 2018).

Warto zatem zadać pytanie, na czym polega specyfika przemian w całym układzie osadniczym, a także zmian przestrzeni miejskiej poszczególnych ośrodków. Próby odpowiedzi na to pytanie były już podejmowane (m.in. Blotenvogel 1983; Gwosdz 2014; Runge, Krzysztofik i Spórna 2011; Runge J. 2015, 2018), czego efek-

tem było między innymi wskazanie na występujące w układach konurbacyjnych (Runge J. 2018):

- Niewielką przewagę potencjału społeczno-gospodarczego ośrodka centralnego względem innych miast układu konurbacyjnego w porównaniu z aglomeracjami monocentrycznymi, w których przewaga (a najczęściej dominacja) ośrodka centralnego nad jego zapleczem jest wyraźna (Sitek i in. 2013).

- Policentryczność powodującą znaczną fragmentację przestrzeni społeczno-gospodarczej i rozłożenie atrakcyjności na większą liczbę ośrodków miejskich. Ponadto atrakcyjność ta może być wieloelementowa lub tylko w zakresie wybranych aspektów (np. gospodarczy, kulturowy, infrastrukturalny itd.) (Runge J. 2015).

- Złożoność układu powiązań w obrębie konurbacji w odróżnieniu od dośrodkowego/odśrodkowego układu powiązań w aglomeracjach monocentrycznych. Wskutek tego w konurbacjach bardziej widoczna jest koincydencyjność oddziaływań, powiązań, a także występowanie efektów mnożnikowych zjawisk społeczno-gospodarczych (Runge J. 2018).

- Słabsze nasilenie procesu suburbanizacji zewnętrznej ze względu na występowanie suburbanizacji wewnętrznej i przeniesionej (Runge, Krzysztofik i Spórna 2011).

Strukturę przestrzenną miasta tworzą nakładające się na siebie i wzajemnie powiązane układy rozmieszczenia różnych typów działalności ludzkiej, związane z nimi urządzenia trwałe oraz układy rozmieszczenia ludności i zabudowy mieszkaniowej (Werwicki 1973). W związku z tym wyróżnia się trzy podstawowe wymiary struktury przestrzennej miasta: morfologiczny, demograficzno-społeczny i funkcjonalny (Maik 1992, 56).

Przedstawione powyżej uwarunkowania, m.in. policentryczność układu osadniczego, wielokierunkowość i koincydencja oddziaływań, rzutują na kształtowanie się wewnątrzmijskich struktur i procesów ludnościowych poszczególnych ośrodków tworzących konurbację. Mogą one powodować zaburzenia ładu przestrzennego miasta poprzez dysharmonię między elementami jego struktury przestrzennej (Runge i Runge 2015). Dotyczy to zwłaszcza ośrodków położonych w obrębie konurbacji powstałych w drugim cyklu przemian gospodarczych Nikolai Kondratiewa (1925). Dlatego też przedmiot niniejszych rozważań stanowią procesy zachodzące w złożonym układzie osadniczym konurbacji katowickiej oraz w przestrzeni wewnątrzmijskiej jej wybranych ośrodków.

Celem opracowania jest wykazanie konsekwencji wybranych procesów dla kształtowania się relacji w strukturze przestrzennej miasta pomiędzy jej wymiarem funkcjonalnym, morfologicznym a demograficzno-społecznym w kontekście zachowania względnej równowagi bądź pojawiania się dysharmonii. Jednocześnie podjęto próbę opracowania modelowego ujęcia przestrzeni złożonego układu osadniczego – zarówno względnie zrównoważonej strukturalnie, jak i strukturalnie zróżnicowanej.

W pierwszej części opracowania wskazano konsekwencje zarówno historycznych przemian, jak i procesów zainicjowanych wraz z transformacją ustrojowo-gospodarczą dla struktur przestrzennych miast, starając się przy tym wskazać różnice w ich prze-

biegu w przestrzeni wewnątrzmiejskiej ośrodków w układach policentrycznych w stosunku do układów monocentrycznych. Analizie poddano przeobrażenia przestrzeni wewnątrzmiejskiej dokonujące się pod wpływem sześciu procesów:

- likwidacji i restrukturyzacji obiektów przemysłowych;
- pojawiania się nowych działalności gospodarczych i ich preferencji lokalizacyjnych;
- różnicowania się zmian w przestrzeni miejskiej, zwłaszcza w obszarach śródmiejskich;
- ujawniania się przestrzeni podzielonych i niechcianych;
- kreowania ośrodków wiodących w przemianach;
- występowania zjawiska suburbanizacji, zwłaszcza suburbanizacji wewnętrznej.

W drugiej części artykułu zaproponowano model kształtowania się przestrzeni wewnątrzmiejskiej ośrodków układu konurbacyjnego w warunkach wieloaspektowych zmian wywołanych przez te procesy, a także modele względnie zrównoważonej strukturalnie oraz względnie zróżnicowanej strukturalnie przestrzeni złożonego układu osadniczego.

Procesy zachodzące w przestrzeni miejskiej

Likwidacja i restrukturyzacja obiektów przemysłowych. Geneza układu przestrzennego dzisiejszej konurbacji katowickiej sięga średniowiecza, lecz jego istotne przemiany następowały od połowy XVIII wieku wraz z okresem intensywnej eksploatacji surowców mineralnych.

Najstarsze ośrodki miejskie analizowanego układu osadniczego sytuują się zasadniczo w zewnętrznej strefie rdzenia konurbacji. W miastach, takich jak: Będzin, Bieruń, Bytom, Gliwice, Mikołów, Mysłowice, Pyskowice, Sławków, Tarnowskie Góry, już w średniowieczu ukształtowały się przestrzenie śródmiejskie, które w późniejszych wiekach w niewielkim stopniu podlegały zmianom. Średniowieczna zwarta i regularna zabudowa kamienic wokół rynku praktycznie uniemożliwiała istotne zmiany struktury przestrzennej.

Odkrycia surowców mineralnych – zwłaszcza węgla kamiennego – powodowały pojawianie się obiektów przemysłowych, a także kolonii czy osiedli przyzakładowych dla pracowników kopalń i hut. Obiekty te powstawały zarówno w obrębie istniejących miast, jak i w ich sąsiedztwie – na obszarach wiejskich. Potrzeba ich tworzenia wynikała z konieczności uzupełniania niedoborów zasobów pracy (słabo zaludnione pogranicze Śląska i zachodniej Małopolski). Najważniejsze jednak jest to, że osiedla robotnicze najliczniej powstawały pomiędzy średniowiecznymi układami miast, tj. na południe od Pyskowic, Bytomia, Tarnowskich Gór, Będzina, na północ od Mikołowa oraz na zachód od Mysłowic i Sławkowa, wypełniając tkanką osadniczą obszar dzisiejszego rdzenia konurbacji. Procesy urbanizacji przebiegały tu zatem nietypowo, bo według dośrodkowego modelu historycznego kształtowania struktury przestrzenno-funkcjonalnej złożonego układu osadniczego.

Po pierwsze, mamy tutaj do czynienia z procesem przekształcania sąsiadujących ze sobą wsi, stanowiących rolnicze zaplecze dla pobliskich ukształtowanych wcześniej miast, w ośrodki nowych działalności gospodarczych (górnictwo, hutnictwo). Klasyfikacyjnym przykładem jest przekształcenie na przełomie XIX i XX wieku ponad 50 wsi usytuowanych na obszarze dzisiejszego Zabrze (które zaopatrywały w produkty rolne pobliskie miasta Bytom i Tarnowskie Góry) w ważny ośrodek przemysłu górniczego i hutniczego.

Po drugie, w kolejnych okresach, obok sytuowania obiektów przemysłowych w obrębie istniejącej, w różnym stopniu zurbanizowanej przestrzeni miejskiej (m.in. Katowice, Siemianowice Śląskie, Świętochłowice, Zabrze), lokalizowano także zakłady przemysłowe na tzw. „surowym korzeniu”, tj. obok istniejących miejscowości w obszarze dotąd rolniczym/leśnym lub z dala od obszarów dotąd zamieszkałych. Przykładami tego typu jest Huta Królewska w Chorzowie czy też, znacznie później, już w XX wieku, Huta Katowice w Dąbrowie Górniczej bądź Fabryka Samochodów Małolitrażowych w Tychach. Brak ograniczeń przestrzennych w powstawaniu obiektów przemysłowych miał znaczenie zarówno na etapie początkowego rozplanowania obiektów i urządzeń, planów perspektywicznego rozwoju, jak i przy lokalizacji osiedli przyfabrycznych, a później spółdzielczych osiedli mieszkaniowych.

Zatem obok policentryczności całego układu konurbacyjnego występuje tutaj także policentryczność na poziomie wewnątrzmijskim. Dynamika i żywiołowość przemian gospodarczych rzutowała na kwestie ład przestrzennego, utrudniając realizację koncepcji przestrzeni centralnej. W efekcie w morfologii i fizjonomii miast (przykładowo Zabrze) zachowały się cechy dawnych rozwiązań urbanistycznych czy też pozostałości rozwiązań przestrzennych jeszcze XIX-wiecznych (m.in. Pawłów, Zaborze), mających znamiona obszarów wiejskich bądź podmiejskich. Zachowały się także obiekty przemysłowe (kopalnie, huty) w przestrzeniach centralnych miast oraz specyfika lokalnych przestrzeni dzielnic (Tkocz 2001; Gwosdz 2014).

Wskutek nierentowności produkcji (np. wyczerpanie się złóż) lub też w ramach restrukturyzacji działalności przemysłowej następowały likwidacje obiektów przemysłowych już w XIX bądź w pierwszej połowie XX wieku. Przykładowo w centrum Katowic dotknęło to Dworu Marii (zespołu hut Franz i Fanny, usytuowanego w miejscu dzisiejszego Spodka) oraz huty Marta istniejącej w sąsiedztwie ronda przy ulicy Chorzowskiej. Największa jednak skala redukcji przestrzeni przemysłowych, a tym samym przemysłowej funkcji egzogenicznej, pojawiła się wraz z transformacją ustrojowo-gospodarczą lat 90. XX wieku. Obiekty przemysłowe znajdujące się w centrach miast podlegały likwidacji, a tereny po nich, w zależności od wizji rozwojowej władz lokalnych, albo były zagospodarowywane na inne cele, albo nadal jeszcze czekają na inwestora (m.in. teren po hucie Jedność w Siemianowicach Śląskich). Dotychczasowa monofunkcyjność gospodarcza wielu sąsiadujących ze sobą miast spotęgowała problemy okresu transformacji. Drogi radzenia sobie z tymi problemami oraz ich konsekwencjami przestrzennymi były różne w poszczególnych ośrodkach. W miejsce hut i kopalń obecnie najczęściej sytuowane są obiekty handlowe, usługowe, sportowo-rekreacyjne,

sakralne czy tereny mieszkaniowe, pełniące funkcje endogeniczne. W przypadku obiektu przemysłowego o znacznej skali bądź kilku tego typu zakładów usytuowanych w przestrzeni centralnej miasta tereny poprzemysłowe mogą oczekiwać nieco dłużej na nowego inwestora (Chmielewska 2016; Runge J. 2018).

Nowe przestrzenie działalności gospodarczej i ich preferencje lokalizacyjne. Nowa ścieżka posttransformacyjnych przemian gospodarczych (Lester 2003) wymaga nowych lokalizacji. Z uwagi na fakt, iż cechą zagospodarowania przestrzennego złożonych układów osadniczych jest występowanie wolnych terenów, głównie w strefach zewnętrznych ośrodków miejskich, na styku z miejscowościami sąsiedzkimi pojawiają się nowe przestrzenie działalności gospodarczej. Natomiast – w odróżnieniu od układów monocentrycznych – wyraźnie słabsze jest zagospodarowanie terenów podmiejskich. Likwidację dotychczasowej, uciążliwej tradycyjnej działalności przemysłowej oraz pojawienie się nowoczesnych branż gospodarczych w strefach zewnętrznych miast można uznać za przejaw subindustrializacji, co jest zgodne z egzogenicznym modelem cyrkulacji działalności gospodarczej (Runge J. 2018). Subindustrializacja nie ma formy ciągłej terytorialnie, jak w wielu przypadkach suburbanizacja, lecz bez wątpienia jest oznaką odmiennych niż dotychczasowe preferencji lokalizacyjnych oraz powiązań w zakresie rynku pracy. Od połowy XVIII wieku po lata 70. XX stulecia obowiązywała teza, iż pracownik powinien mieszkać możliwie blisko swojego miejsca pracy, stąd idea osiedli przyzakładowych, a po 1945 roku spółdzielczych osiedli blokowych. Od lat 90. XX wieku następuje wzmożona ruchliwość wewnątrzmijska spowodowana z jednej strony redukcją funkcji socjalnej zakładów pracy (rezygnacja z organizowania pracowniczych dojazdów do pracy), z drugiej strony zaś z rozwojem sieci drogowej oraz motoryzacji indywidualnej. Dostępność komunikacyjna różnych miejsc przestrzeni miejskiej jest w miarę dogodna.

Preferencje działalności gospodarczej w strefie zewnętrznej miast dotyczą także działalności handlowo-usługowej (m.in. hipermarkety, galerie handlowe, hurtownie, centra logistyczne, centra targowo-konferencyjne), co potwierdza słuszność tezy o subindustrializacji oraz subserwicyzacji wielu ośrodków miejskich. Autorzy René Matlovič, Vladimir Ira, Ludek Sýkora i Zdenek Szczyrba (2001) określają te procesy łącznie mianem suburbanizacji komercyjnej.

Różnicowanie przemian obszarów centralnych miast. Klasyczny układ przestrzenny miasta (Burgessa czy nawet Hoyta) zakłada istnienie obszaru centralnego mniej więcej w geometrycznym środku przestrzeni miejskiej. Odstępstwa od tego modelu w miastach monocentrycznych występują dość rzadko i na ogół wymuszone są barierami terenowymi uniemożliwiającymi rozwój przestrzenny miasta w miarę równomiernie we wszystkich kierunkach. Nawet w miastach portowych, gdzie poszczególne strefy przyjmują układ półokręgów, centrum miasta znajduje się na ogół w środku owych półokręgów (Gdańsk). Zdarzają się także przypadki policentrycznej genezy miasta powstałego przez zrośnięcie się wcześniejszych osad (Kraków). W miastach konurbacji katowickiej, których struktura przestrzenna kształtowała się w okresie żywiolowej in-

dustrializacji i urbanizacji, rozbieżność między geometrycznym środkiem a faktycznym obszarem centralnym miasta jest dość powszechna.

Odstępstwa od klasycznego modelu rozwoju miasta występują w większości ośrodków konurbacji katowickiej. Związane są one nie tylko ze wspomnianym brakiem możliwości rozwoju przestrzennego wynikającym z ich wzajemnego sąsiedztwa, ale także z selektywności kierunków przestrzennej ekspansji miast położonych w zewnętrznej części rdzenia konurbacji. Istotną przyczyną występowania obszarów centralnych poza geometrycznym środkiem miasta jest także ich historyczna policentryczność. Zrośnięcie się wielu miast czy osad w jeden wspólny organizm miejski jest najbardziej widoczne w Sosnowcu, który powstał w wyniku całościowego połączenia w 1902 roku 7 miast oraz 2 osad miejskich. W Polsce tylko Warszawa stanowi skupienie większej liczby samodzielnych jednostek administracyjnych (11 przypadków). Samodzielność administracyjną miast i osad na terenie dzisiejszego Sosnowca odnotowano w różnych okresach, lecz represje carskie po powstaniu w 1863 roku opóźniły ukształtowanie się jednego wspólnego organizmu miejskiego. Co ciekawe, w jednej z dzielnic – dawniej samodzielnym Modrzejowie, zachował się XVII/XVIII-wieczny układ rynku, którego pozbawione jest współczesne centrum Sosnowca. Nie koniec na tym – w geometrycznym środku Sosnowca, na byłym nieużytku przemysłowym (pokopalnianym) znajduje się dzisiaj osiedle stanowiące przykład suburbanizacji wewnętrznej. Mieszkają tam pracownicy włoskiej firmy Magnetti Marelli (produkcją akcesoria oświetlenia samochodów) – zakładu wybudowanego na terenach przemysłowych miasta.

O ile miasta o założeniach średniowiecznych cechują się trwałością przestrzeni centralnej, o tyle wśród miejscowości kształtujących się w późniejszym okresie żywiłowej industrializacji występują przypadki zmian lokalizacji obszaru centralnego miasta („wędrujące centrum”). W tym pierwszym przypadku stabilności centrum miasta towarzyszył nierównomierny w przestrzeni rozwój miasta (np. szybszy wzdłuż linii kolejowych). W wyniku tego centrum miasta, mimo iż nie zmieniało swej lokalizacji, w stosunku do zmieniających się granic miasta mogło zostać speryferyzowane. Miało to miejsce w miastach położonych na zewnątrz rdzenia konurbacji (Będzin, Dąbrowa Górnicza), czyli tam, gdzie rozwój przestrzenny był możliwy. W drugim przypadku dochodziło do przenoszenia centrum miasta w miarę powstawania nowych lokalizacji przemysłowych lub mieszkaniowych (Chorzów, Tychy).

Przykład „wędrującego centrum” można zaobserwować w Chorzowie położonym w sercu konurbacji katowickiej. Wybudowanie w 1801 roku Huty Królewskiej (później Kościuszko) spowodowało, iż na zachód od istniejącej wówczas wsi Chorzów ulokowano na „surowym korzeniu” osiedle, którego burzliwy rozwój ukształtował dzisiejsze centrum miasta. Znacznie później, bo w okresie międzywojennym, przyłączono do miasta obszar dzisiejszej południowej dzielnicy Chorzów-Batory. Planowany był tutaj kolejny, trzeci w historii miejscowości rynek (plac Jana w Chorzowie Starym, rynek w dzielnicy Chorzów I, rynek w dzielnicy Chorzów-Batory). Z powodu wybuchu II wojny światowej wybudowano tutaj jedynie budynek ratusza. Tym samym w obrębie dzisiejszego Chorzowa odnotowano przesuwanie się przestrzeni centralnej z północy

na południe. Od połowy XX wieku bezpośrednie sąsiedztwo ośrodków z większym potencjałem społeczno-gospodarczym (Bytom, Katowice) ogranicza możliwości urbanizacji przestrzennej Chorzowa w kierunku północnym (Bytom) i południowo-wschodnim (Katowice).

Nieco inna sytuacja ma miejsce w Tychach, gdzie wraz z powojennym rozwojem Nowych Tychów przestrzeń centralna przesuwiała się od Starych Tychów przez kolejno budowane osiedla mieszkaniowe generalnie w kierunku południowym, w stronę Jeziora Paprocańskiego. Architektoniczna wizja nowego miasta, zaproponowana przez Kazimierza i Hannę Wejchertów, przewidywała jedynie istnienie osiedlowych mini-centrów handlowo-usługowych. Centrum ogólnomiejskie wykształciło się samoistnie w latach 50. XX wieku w rejonie placu przy kościele Marii Magdaleny. W następnych latach, wraz z budową kolejnych osiedli mieszkaniowych, przesunęło się ono z północy na południe (od rejonu tzw. hotelowca, przez ul. Niepodległości po osiedle Karolina). Po 1989 roku na południu miasta uformowała się przestrzeń handlowo-usługowa o znaczeniu ogólnomiejskim przebiegająca linearnie ze wschodu na zachód. Wykształcenie się tej rozległej równoleżnikowo strefy handlowo-usługowej, o znaczeniu nie tylko lokalnym, odbiega od pierwotnej wizji nowego miasta Kazimierza i Hanny Wejchertów.

Z kolei przypadek stabilnego centrum przy rozszerzających się granicach miasta, ale tylko w wybranych kierunkach, stanowi Dąbrowa Górnicza. W wyniku decyzji o lokalizacji w latach 70. XX wieku Huty Katowice nastąpiła peryferyzacja przestrzeni centralnej. Włączenie w obszar miasta jego dzisiejszych centralnych i wschodnich terenów spowodowało, iż w geometrycznym środku Dąbrowy Górniczej znajduje się Huta, zaś historyczne centrum śródmiejskie (Stara Dąbrowa) występuje w zachodniej, sąsiadującej z Będzinem, części miasta. Jednocześnie – wraz z dynamicznymi procesami urbanizacji lat 70. XX wieku – stara, historyczna zabudowa miasta podlegała wyburzaniu, zaś w jej miejsce pojawiały się blokowe osiedla spółdzielcze.

Te wybrane przykłady „wędrujących centrów” miast dowodzą, iż przy różnych uwarunkowaniach możemy mieć do czynienia z niestabilnością lokalizacji przestrzeni centralnej miasta, która nie występuje w geometrycznym środku miasta, a niekiedy położona jest nawet na jego peryferiach. Idąc tym tropem, znajdujemy także skrajne przypadki likwidacji przestrzeni centralnej. Nastąpiło to w Będzinie, w którym w latach 70. XX wieku, wraz z budową Huty Katowice w Dąbrowie Górniczej, zwiększono dostępność komunikacyjną w kierunku nowo budowanego obiektu przemysłowego poprzez wyburzenie starej, międzywojennej i wcześniejszej zabudowy dzielnicy żydowskiej z reprezentacyjną ulicą Kołłątaja. W miejscu tej zabudowy utworzono arterię drogową oraz linię tramwajową w kierunku Huty. Realizacja tych działań stanowiła część szerszej modernizacji układu osadniczego Sosnowca, Będzina i Dąbrowy Górniczej. Zaplanowana substytucja dotychczasowego centrum Będzina przez ulicę Małachowskiego w rzeczywistości nie do końca przyjęła się wśród mieszkańców miasta pomimo realizacji planu modernizacji ulicy, lokalizacji elementów małej architektury mających podnieść jej walor. Brak pomysłu na to, co może kreować centrum miasta,

po części wynika ze słabej identyfikacji mieszkańców z miastem (duży udział imigrantów w strukturze ludności), po części zaś z lokalizacji wielkoprzestrzennych obiektów handlowo-usługowych na obrzeżach miasta. Drobny handel przy ulicy Małachowskiego nie stanowi konkurencji dla tych obiektów.

Przestrzenie podzielone i niechciane. W przestrzeni miast występują różnego typu bariery i ograniczenia rzutujące na kształtowanie się procesów i struktur społeczno-gospodarczych. Takie bariery i ograniczenia mogą mieć charakter naturalny (przyrodniczy, środowiskowy) w postaci rzek, kanałów, zbiorników wodnych, wzniesień itp., bądź charakter antropogeniczny w postaci linii drogowych, kolejowych, terenów przemysłowych, nieużytków itp. Wieloośrodkowy układ osadniczy konurbacji katowickiej poprzecinany jest różnymi ważnymi arteriami (autostrady, drogi szybkiego ruchu, linie kolejowe), dzieląc miasta, utrudniając kontakty nie tylko między miastami, ale także pomiędzy dzielnicami w obrębie miast. Współczesne osiedla mieszkaniowe często odgradzają się płotami, bramami wjazdowymi, stosując monitoring osiedlowy itp. (tzw. osiedla „grozione”). Stanowią one przejaw procesu separacji przestrzennej charakterystycznego dla wielu miast polskich. Jednocześnie różne fragmenty miasta waloryzowane są w społecznej świadomości w skali ocen od pozytywnych przez obojętne po negatywne. Dotyczy to zarówno miasta jako całości, jak i jego części – przestrzeni śródmiejskiej, osiedli mieszkaniowych, dzielnic zewnętrznych, ulic, placówek i obiektów.

Z kolei przestrzeniami niechcianymi są nie tylko stare, zdekapitalizowane kamienice pochodzące jeszcze z końca XIX bądź początku XX wieku, kolonie i osiedla przyfabryczne, ale często także osiedla powojenne budowane w pośpiechu, z brakiem dostatecznej dbałości o trwałość i estetykę. Ich dekapitalizacja ujawniała się szybko, wzmacniana w wielu przypadkach negatywnymi postawami lokatorów wobec otoczenia, po 1989 roku związanymi z utratą pracy, trwałym bezrobociem, niskim poziomem statusu społecznego utrudniającym ponowne zatrudnienie. Sytuacja społeczno-ekonomiczna miasta często znajduje odzwierciedlenie w ofercie centrum miasta w zakresie różnych funkcji i usług. Coraz większa liczba pustych lokali do wynajęcia czy też słaba dywersyfikacja oferty handlowo-usługowej nastawionej raczej na mieszkańca uboższego niż zamożnego (przykładowo: lombardy, pożyczki, sklepy typu wszystko po 4 złote), niewątpliwie świadczy o nie najlepszej kondycji miasta. Pustoszenia całych fragmentów miasta położonych w bezpośrednim sąsiedztwie centrum miejskiego, a niekiedy samego centrum, doświadczają zwłaszcza Katowice. Proces ten zapewne zachodzi także w innych miastach Polski, jednak skala zjawiska w Katowicach jest znacznie większa ze względu na skutki transformacji gospodarczej przemysłu tradycyjnego, emigrację zagraniczną, suburbanizację zewnętrzną, przeniesioną i wewnętrzną (w przypadku Katowic do południowych dzielnic miasta).

Bipolarność w złożonym układzie osadniczym. Wypełnianie rdzenia konurbacji katowickiej tkanką osadniczą, przemysłową i komunikacyjną było ukierunkowane przestrzennie. Wcześniejsze i silniejsze impulsy rozwojowe kierowały się wyraźnie z zachodu na wschód, zaś słabsze ze wschodu na zachód. Dowodem tego jest kształtowanie się

znaczących ośrodków miejskich, pełniących ważne funkcje gospodarczo-organizacyjne. W części zachodniej (śląskiej) historycznie najbardziej znaczące okazały się Bytom i Gliwice, zaś w części wschodniej (zagłębiowskiej) Dąbrowa Górnicza i Sosnowiec. Ów podwójnie bipolarny układ został osłabiony w drugiej połowie XIX wieku kształtowaniem się Katowic jako wiodącego ośrodka regionalnego. Pomimo powojennego rozwoju społeczno-gospodarczego Zagłębia Dąbrowskiego, a zwłaszcza lokalizacji Huty Katowice w Dąbrowie Górniczej, decydujące znaczenie w przemianach gospodarczych po transformacji mają Gliwice i Katowice. Te pierwsze istotnie wzmocniły swoją pozycję gospodarczą (General Motors, Gliwicka Specjalna Strefa Ekonomiczna, tranzyt autostradowy), zaś te drugie rozwijają funkcje metropolitalne (Katowicka Strefa Kultury, Centrum Konferencyjne, instytucje biznesu, galerie handlowe).

Konkurencja między tymi ośrodkami osłabia pozycję innych miast konurbacji, np. położonych pomiędzy Gliwicami a Katowicami (Zabrze, Ruda Śląska), wymywając z nich czynniki rozwojowe poprzez przechwytywanie inwestycji, kapitału czy zasobów pracy. Jest to widoczne chociażby we wzroście powiązań Gliwic oraz Katowic ze swoim otoczeniem w zakresie dojazdów do pracy (Runge A. 2014).

Przejawem bipolarności Gliwic i Katowic są słabo wykształcone przestrzenie centralne ośrodków miejskich położonych między nimi – Zabrze, Świętochłowic, Siemianowic Śląskich, Chorzowa, a zwłaszcza Rudy Śląskiej. Sprzyjała temu wspomniana wcześniej policentryczna geneza Zabrze czy Rudy Śląskiej. W wyniku dynamicznej XIX-wiecznej urbanizacji, związanej z rozwojem górnictwa i hutnictwa, ukształtowały się liczne, samodzielne administracyjnie osiedla górniczo-przemysłowe posiadające własne, niewielkie przestrzenie centralne. Dopiero z czasem osiedla te zrastały się w większy organizm miejski, lecz bez jednej nadrzędnej przestrzeni centralnej. Wykształceniu się takiej przestrzeni nie sprzyjało sąsiedztwo większych i bardziej aktywnych gospodarczo i społecznie miast. Analizę porównawczą przestrzeni centralnych miast konurbacji katowickiej przeprowadzili Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik i Jerzy Runge (2011).

Suburbanizacja wewnętrzna. Przejście z fazy industrialnej do postindustrialnej, znacznie przyspieszone przez transformację gospodarczą lat 90. XX wieku, uwiódło się w postaci upadku dużych zakładów przemysłowych w centrach miast, narastającym bezrobociu, zagranicznej emigracji młodzieży w poszukiwaniu pracy i obniżaniu rozrodzności wśród młodych ludzi pozostałych w miastach, co znacznie przyspieszyło starzenie się mieszkańców wielkich osiedli mieszkaniowych, problemy w funkcjonowaniu placówek ochrony zdrowia i opieki społecznej. Kryzys przestrzeni miejskiej powoduje nasilenie procesu suburbanizacji. Ze względu na dużą liczbę miast, a także występowanie wielu słabo zagospodarowanych terenów w ich strefach zewnętrznych, skala suburbanizacji wewnętrznej w konurbacji katowickiej jest znacząca (Spórna 2018).

Suburbia rozumiane są potocznie jako osiedla mieszkaniowe lokalizowane w peryferyjnych dzielnicach miast. Są to „sypialnie” dla osób dojeżdżających do pracy do centrum (Liszewski i Maik 2000). W zależności od ich usytuowania w obrębie peryferii

miasta bądź poza jego granicami, na terenie sąsiednich jednostek osadniczych (najczęściej obszarów wiejskich), możemy mówić odpowiednio o suburbanizacji wewnętrznej bądź zewnętrznej (Runge, Krzysztofik i Spórna 2011).

Możliwe jest także jeszcze jedno rozróżnienie – realne oraz mentalne suburbium. To pierwsze od końca XVII wieku istnieje w realnej przestrzeni miasta, zaś to drugie tylko w przestrzeni wyobrażonej – w świadomości i tożsamości lokalnej mieszkańców. Określony fragment miasta, dzielnicy, osiedla z racji swojej historii, fizjonomii czy kształtowania się struktury demograficzno-społecznej traktowany jest jako swoista enklawa, wyróżniająca się pozytywnie od obszarów otaczających. Przynależność do owej kategorii obszarów czy też jej ocena wcale nie musi być stała, niezmienna. Zależy to od polityki miejskiej, od celów zapisanych w strategii rozwoju danej miejscowości. Przykładem wzrastającej z czasem atrakcyjności zwartej enklawy w strukturze przestrzennej Katowic może być Giszowiec, zaś malejącej – Załęże (Runge A. 2018).

Z jednej strony w miastach konurbacji katowickiej mamy do czynienia z ukierunkowanym odpływem z centrum do dzielnic peryferyjnych, np. Dąbrowy Górniczej, Gliwic, Katowic, Mysłowic, Rudy Śląskiej, Sosnowca czy też Tychów. Z drugiej strony często przyjmowanym rozwiązaniem jest zagospodarowywanie terenów poprzemysłowych na rzecz budownictwa mieszkaniowego (m.in. Chorzów, Sosnowiec). Specyficzną formą działalności łagodzącej problemy mieszkaniowe jest modernizacja i rewaloryzacja dawnych kolonii i osiedli przyzakładowych (np. osiedle Fucinus w Rudzie Śląskiej). W wielu miastach – w ramach poprawy warunków życia mieszkańców – rewitalizacja zabudowy stanowi często element strategii rozwoju. Władze lokalne usiłują osłabić tendencje emigracyjne budową mieszkań, dogęszczając istniejącą tkankę mieszkaniową lub sprzyjając budowie nowych osiedli deweloperskich. Już nazwy tych osiedli mają przyciągnąć potencjalnych nabywców (np. Wrzosowe Ogrody, Osiedle Królowej). Często władze lokalne zakładają, że wysoki standard tych osiedli, ich korzystna lokalizacja oraz tereny zielone w ich otoczeniu spowodują selektywny napływ imigrantów poprawiający strukturę kapitału ludzkiego.

W niektórych ośrodkach miejskich konurbacji katowickiej występują osiedla o cechach klasycznych suburbiów zlokalizowanych nietypowo w geometrycznym środku miasta (Sosnowiec), w formie rozproszonej w obrębie jednostki administracyjnej (Dąbrowa Górnicza, Ruda Śląska) czy też usytuowane peryferyjnie tylko w jednym fragmencie miasta (Chorzów, Tychy). Tym samym kierunek suburbanizacji wewnętrznej nie jest tylko odśrodkowy, zaś suburbia tworzą zwartą strefę w pewnej odległości od centrum miasta, ale możliwe są różne lokalizacje suburbiów.

Jak wcześniej wspomniano, w policentrycznych zespołach miast ich centra w wielu przypadkach i z różnych przyczyn bywają przesunięte względem ich geometrycznego środka czy też pierwotnego centrum. Owa asymetria przestrzeni centralnej, przy różnych kierunkach suburbanizacji wewnętrznej, prowadzi do swoistej zamiany – centrum położone jest peryferyjnie, nie zawsze w tym samym miejscu, zaś funkcję suburbium wewnętrznego pełni obszar usytuowany w geometrycznym środku miasta (choćby tak jak ma to miejsce w Dąbrowie Górniczej, Mysłowicach czy też w Sosnowcu).

Próba modelowego ujęcia przemian przestrzeni miejskiej w złożonych układach osadniczych

W dotychczasowej literaturze geograficzno-osadniczej spotykamy liczne próby modelowego ujęcia kształtowania się miasta, regionu miejskiego, jego struktury oraz funkcji (Maik 2012). Przedmiotem zainteresowania jest najczęściej struktura przestrzenna miasta rozpatrywana w aspekcie funkcjonalnym, morfologicznym oraz demograficzno-społecznym. W ujęciu funkcjonalnym w dotychczasowej literaturze najczęściej odwoływano się do modelu bazy ekonomicznej lub do modelu trzech sektorów gospodarki; w ujęciu morfologicznym – do typologii użytkowania przestrzeni miejskiej, teorii regionu, koncepcji ładu przestrzennego, a także typów morfologicznych miast; zaś w ujęciu demograficzno-społecznym były to na ogół modele struktury społecznej miasta, modele rozwoju społecznego, teoria migracji czy też koncepcja urbanizacji (Runge i Runge 2015).

Niezależnie od zarysowanego trójelementowego ujęcia strukturalnego (funkcje, przestrzeń, społeczeństwo) przestrzeń miejska powinna być analizowana także w ujęciu dynamicznym. Różnego typu czynniki w różnym czasie i w zróżnicowanym stopniu wywierają wpływ na przestrzeń miejską, pozostawiając w niej bardziej lub mniej trwałe ślady. Są to zarówno zewnętrzne (egzogeniczne) czynniki zmian przestrzeni miejskiej (np. krajowa polityka czy infrastruktura), jak i wewnętrzne (endogeniczne) czynniki zmian przestrzeni miejskiej generowane przez miejskie instytucje, podmioty, grupy społeczne czy nawet osoby fizyczne. Kierunek i siła oddziaływania czynników zewnętrznych i wewnętrznych mogą być podobne lub odmienne, mogą też różnić się od zakładanej w priorytetach strategii przemian. Przykładowo, decyzja o planowaniu centralnych inwestycji gospodarczych w pewnym obszarze może powodować konflikt ze społecznościami lokalnymi. Budowa Drogowej Trasy Średnicowej, usprawniająca przemieszczanie się przez obszar konurbacji katowickiej, przecięła szereg miast, utrudniając przemieszczanie się z dzielnic północnych do południowych.

Przestrzenie wewnątrzmijskie złożonych układów osadniczych pod względem chronologicznym dadzą się podzielić na kilka typów:

- Powstałe i ukształtowane w feudalizmie, czego pochodną jest uporządkowana struktura miasta z rynkiem usytuowanym centralnie, w obrębie którego skupiają się główne instytucje miasta.

- Przestrzenie miejskie wczesnego kapitalizmu, w których brak wcześniejszej regularności w morfologii zabudowy, zaś żywiołowość procesów gospodarczych doprowadziła do fragmentacji funkcjonalnej przestrzeni miejskiej.

- Przestrzenie miejskie późnego kapitalizmu, w których wprowadzone zostały elementarne zasady ładu przestrzennego oraz elementy organizujące przestrzeń, np. w formie rynków tam, gdzie dotąd ich nie było, kompozycji morfologicznej i fizjonomii miasta, czy też regularnego układu górniczych i hutniczych osiedli przyzakładowych, charakteryzujących się wcześniej chaotyczną zabudową. W tym ostatnim przypadku chodzi także o tzw. przejście z etapu budowy jedynie kolonii robotniczych

(bez towarzyszącej infrastruktury handlowo-usługowej) w stronę osiedli robotniczych (wyposażonych w tego typu placówki) (Nowak-Lenartowska 1973).

– Powojenne przestrzenie miejskie – w postaci kompleksowych kompozycji urbanistycznych rozplanowania miasta, koncentrujące się głównie na przestrzeniach mieszkaniowych.

– Postsocjalistyczne przestrzenie miejskie – kreowane po transformacji ustrojowo-gospodarczej, związane z kształtowaniem się nowych zasad, nowych form i nowych lokalizacji terenów gospodarczych i mieszkaniowych.

Każdy z tych etapów pozostawił określony „ślad” w przestrzeni miasta, począwszy od morfologii i fizjonomii zabudowy przez charakterystyczne rodzaje obiektów i form działalności gospodarczej aż po określony stopień trwałości struktur demograficzno-społecznych i wynikający z nich obraz świadomości i tożsamości lokalnej.

Ponieważ historyczne przechodzenie od feudalizmu do wczesnego kapitalizmu nie odbywało się równocześnie w czasie we wszystkich krajach, regionach, miejscowościach, dotykając w różnym stopniu kolejne tereny, dlatego centralne przestrzenie miast są odzwierciedleniem podatności na dokonujące się przemiany, przejawiającej się w większej lub mniejszej trwałości w czasie wcześniejszych form zabudowy. Bardzo dobrym przykładem jest tu plac Jana w centrum Chorzowa Starego, najstarszej dzielnicy miasta. Zachodnia strona placu to zachowana jeszcze z drugiej połowy XIX wieku zagrodowa zabudowa wiejska, zaś wschodnią część placu tworzą późniejsze, międzywojenne kamienice secesyjne dla robotników powstałych nieopodal zakładów przemysłowych.

O ile inicjacja rozwoju społeczno-ekonomicznego w konurbacji katowickiej związana była z rewolucją przemysłową, której najbardziej dynamiczny rozwój przypadł na pierwszą połowę XIX wieku, o tyle konsolidacja działalności gospodarczej nastąpiła w końcu XIX i początku XX stulecia (Długoborski 1967). Lata po II wojnie światowej przyniosły ze sobą forsowną industrializację opartą na przemyśle tradycyjnym. Natomiast od końca XX wieku na przemiany złożonych układów osadniczych rosnący wpływ ma globalizacja i metropolizacja procesów społeczno-ekonomicznych, zwłaszcza w zakresie działalności globalnych firm i biznesów oraz funkcjonowania centrów i stref o międzynarodowej rozpoznawalności (Klasik 2019, 10). Procesy te uwidaczniają się w różnym stopniu w poszczególnych częściach złożonego układu osadniczego, wpływając w zmienny sposób na strukturę miasta w aspekcie funkcjonalnym, przestrzennym, demograficzno-społecznym. Na etapie inicjalnym dokonują się zmiany funkcjonalne, pod wpływem których dość szybko następują przeobrażenia demograficzno-społeczne. Na etapie konsolidacji ważną rolę odgrywa kształtowanie się struktury przestrzennej, zaś w okresie globalizacji i metropolizacji harmonizowanie przemian funkcjonalnych z demograficzno-społecznymi. Likwidacja bądź ograniczanie dotychczasowych funkcji przemysłowych i przechodzenie do etapu poprzemysłowego rodzi różnego rodzaju napięcia społeczne, zwłaszcza w zakresie rynku pracy i mieszkalności. Narastanie dysonansu między postindustrialnym modelem gospodarki a utrzymującą się bądź narastającą niekorzystną sytuacją lud-

nościową (depopulacja, starzenie demograficzne) rzutuje na prowadzoną politykę lokalną i regionalną.

Jednocześnie w skali zarówno międzymiejskiej, jak i wewnątrzmiejskiej były, są, a także będą w przyszłości obszary pełniące rolę liderów w zakresie wiodących funkcji, zagospodarowania czy też przemian demograficzno-społecznych. Na podstawie dotychczasowych procesów przemian w dużym stopniu możliwa jest perspektywiczna identyfikacja tych obszarów.

Równie ważna jest identyfikacja obszarów zapóźnionych pod tym względem, „uwieczonych na ścieżce” (Gwosdz 2014), gdzie kumulują się problemy infrastrukturalne, funkcjonalne i społeczne. Zasięg ich występowania może się nakładać w przestrzeni, ale także mogą być one rozbieżne terytorialnie. Przynależność obszarów do tych kategorii przemian przestrzeni miejskiej może być względnie trwała lub zmienna w czasie. Zwykle ową trwałość utożsamiamy z przestrzenią centralną miasta, zwłaszcza tą o długim okresie trwania. Jednak i tu – w obrębie istniejącej długo struktury przestrzennej – możliwe są istotne, lecz nie zawsze dostrzegalne zmiany. Wyludnianie się dzielnic śródmiejskich oraz ich starzenie demograficzne nie są tak widoczne (spektakularne) w porównaniu z likwidacją obiektów przemysłowych i zastępowaniem ich galeriami handlowymi. Z kolei działania modernizacyjne i rewitalizacja starych centrów miast przemysłowych poprawiają jedynie wizerunek tych centrów, pozostawiając w nich dotychczasowe struktury demograficzno-społeczne mieszkańców.

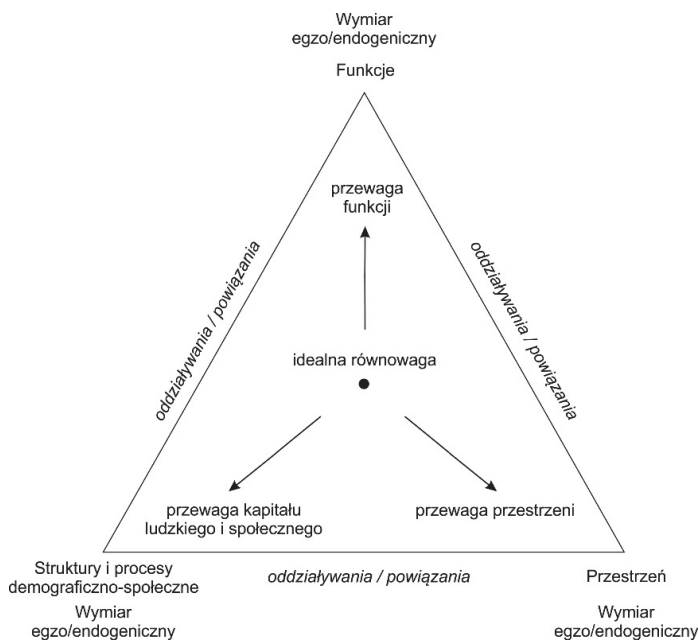
Dlatego pojawia się istotne pytanie, czy w złożonych układach osadniczych, gdzie poszczególne ośrodki posiadają zróżnicowaną genezę, często odmienne struktury przestrzenne, możliwe jest przyjęcie jednego, wspólnego modelu kształtowania się przestrzeni miejskiej, intensywności i kierunków przemian, ale przede wszystkim dalszych przeobrażeń? Przeprowadzone przez Iwonę Kantor-Pietragę (2007) badania wewnątrzmiejskich struktur demograficzno-społecznych miast województwa śląskiego, a zwłaszcza konurbacji katowickiej, wyraźnie wskazują na występowanie różnych typów modeli owych struktur w zależności od wielkości ośrodka i jego usytuowania w konurbacji. Podobnie jest w przypadku badania wewnątrzregionalnych różnicowań struktury funkcjonalnej (m.in. Gwosdz 2014; Runge J. 1996; Tkocz 2001), czy też analizy struktury przestrzennej konurbacji katowickiej (Spórna 2012).

W wyniku różnorodnych procesów toczących się w mieście jego struktura przestrzenna podlega mniej lub bardziej istotnym przeobrażeniom. Dotyczy to zmian zachodzących w wymiarze zarówno funkcjonalnym, morfologicznym, jak i demograficzno-społecznym. Wzajemne relacje między tymi wymiarami struktury przestrzennej miasta powinny prowadzić do zachowania względnej równowagi między nimi. Silny rozwój funkcji, zwłaszcza egzogenicznych, nie tylko powoduje wzrost odsetka terenów miejskich przeznaczonych na działalność gospodarczą, ale może także prowadzić do kolizji z innymi ważnymi funkcjami miejskimi, np. mieszkaniowymi, rekreacyjnymi, transportowymi. Może także powodować zmiany w wymiarze demograficzno-społecznym. Wzrost lub spadek zaludnienia, zmiany w strukturze demograficznej rzutują

z kolei na skalę potrzeb w zakresie rynku pracy. Niedostatek przestrzeni miejskiej ogranicza możliwości lokalizacji nowych inwestycji w obrębie miasta.

Na tej podstawie autorzy niniejszego opracowania proponują model kształtowania się względnej równowagi między funkcjami, zagospodarowaniem materialnym oraz zaludnieniem miasta (rys. 1). Na rysunku 1 na bokach trójkąta rozróżniono ponadto oddziaływania (wzajemne, obustronne) od powiązań (jednokierunkowe, jednostronne). Odpowiednio te pierwsze mają bardziej istotne znaczenie, bo obustronnie wzmacniają relacje między elementami struktury miasta ($F \leftrightarrow P$), natomiast te drugie są tylko jednokierunkowe ($F \rightarrow P$), rozwijając przestrzeń miejską drogą pozyskiwania czynników rozwoju z zewnątrz lub oddziałując kreatywnie na inne miejscowości. Przykładowo oddziaływania między funkcjami miasta a strukturami ludnościowymi kształtowane są w ramach rynku pracy (pracujący, dojazdy do pracy). Pojawienie się zakładu pracy powoduje zapotrzebowanie na pracowników, a to z kolei przyczynia się do wzrostu zaludnienia danej miejscowości, co generuje potrzeby mieszkaniowe. Jednak nie zawsze występowanie wolnych, słabo zagospodarowanych terenów w mieście powoduje powiększanie się terenów mieszkaniowych. Zatem rozwój funkcji gospodarczych wymaga przestrzeni, zaś sama przestrzeń miejska w różnym stopniu jest podatna na przyciąganie funkcji gospodarczych. W grę wchodzi tu zazwyczaj priorytety polityki miejskiej.

O ile w przypadku modelu przestrzeni miejskiej przedstawionej na rysunku 1 chodzi o zachowanie względnie zharmonizowanego układu relacji między kształtowaniem

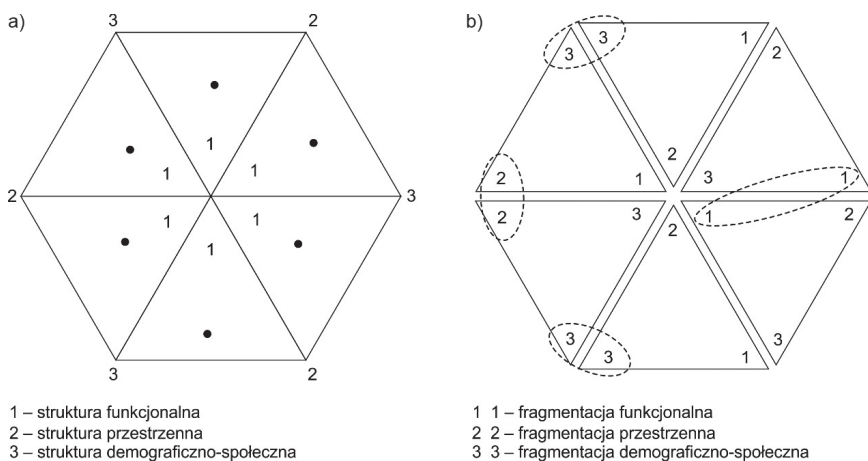

Rys. 1. Model względnej równowagi przestrzeni miejskiej

Źródło: opracowanie własne.

się struktury przestrzennej miasta w ujęciu funkcjonalnym, morfologicznym i demograficzno-społecznym, o tyle w przypadku modeli złożonych układów osadniczych (rys. 2a i 2b) celem działań władz lokalnych/regionalnych powinno być kształtowanie równowagi pomiędzy wymienionymi składowymi zarówno w skali wewnątrzmięskiej, jak i w skali całego układu osadniczego.

Jak wspomniano, układy rozmieszczenia różnych typów działalności ludzkiej, związane z nimi urządzenia trwałe oraz układy rozmieszczenia ludności i zabudowy mieszkaniowej mogą być kształtowane zarówno endo-, jak i egzogenicznie. W przemianach miast przeplatały się bowiem okresy dominującego wpływu czynników zewnętrznych bądź istotnej roli czynników lokalnych. Może to powodować powstawanie okresowego bądź trwałego, niewielkiego bądź znacznego nierównoważenia się tych układów w strukturze przestrzennej miasta. Z kolei bliskie sąsiedztwo wielu miast w złożonych układach osadniczych, powodujące złożoność oddziaływań między nimi oraz koincydencyjność ich powiązań (jak to jest w przypadku konurbacji katowickiej), może powodować jeszcze dwie sytuacje zróżnicowań funkcjonalnych, morfologicznych i ludnościowych nawiązujących do modelu względnie zrównoważonej strukturalnie przestrzeni całego złożonego układu osadniczego (rys. 2a) bądź modelu względnie zróżnicowanej strukturalnie przestrzeni tego układu (rys. 2b).

Rys. 2. Model: a) względnie zrównoważonej strukturalnie przestrzeni złożonego układu osadniczego; b) zróżnicowanej strukturalnie przestrzeni złożonego układu osadniczego

Źródło: opracowanie własne.

W pierwszym modelu (rys. 2a) cechą charakterystyczną jest zachowanie swoistego ładu w kształtowaniu się relacji pomiędzy wymiarem funkcjonalnym, morfologicznym i demograficzno-społecznym struktury przestrzennej miast w konurbacji. Poszczególne ośrodki miejskie wchodzące w skład tej konurbacji rozwijają się harmonijnie (Castells 1982).

W drugim przypadku (rys. 2b) model odzwierciedla kolejno nawarstwiające się zmiany funkcjonalne, morfologiczne i demograficzno-społeczne określonego układu osadniczego. Zmiany te mogą mieć różną dynamikę i zasięg terytorialny, co powoduje ujawnianie się fragmentacji (mozaikowości) funkcjonalnej, morfologicznej, czy też ludnościowej obszarów w strukturze przestrzennej konurbacji. Ową fragmentację funkcjonalną, demograficzno-społeczną bądź morfologiczną zaznaczono linią przerywaną (rys. 2b). Pokazuje ona sytuacje występowania w sąsiadujących ze sobą miastach obszarów podobnych do siebie w zakresie funkcji, morfologii lub cech demograficzno-społecznych.

Zarysowany tutaj jedynie model względnej równowagi przestrzeni miejskiej, a także modele przestrzeni miejskich względnie zrównoważonych lub zróżnicowanych strukturalnie należy traktować jako wstępne przybliżenie przestrzeni miejskiej złożonego układu osadniczego.

Podsumowanie

Zasygnalizowane tendencje kształtowania się przestrzeni miejskiej złożonych układów osadniczych pozwalają na sformułowanie kilku spostrzeżeń uogólniających:

– Po pierwsze – analiza zmian struktury funkcjonalnej, przestrzennej i demograficzno-społecznej w obrębie konurbacji katowickiej wskazuje, iż od drugiej połowy XVIII wieku aż do końca XX stulecia dokonujące się tu wieloaspektowe procesy przeobrażeń wymagają poszukiwania nowych modeli wyjaśniających. Opieranie się na procesach i strukturach występujących w pojedynczych miastach, regionach miejskich, układach aglomeracyjnych nie zawsze jest zgodne z tym, co ma miejsce w policentrycznych zespołach osadniczych.

– Po drugie – w wyniku zmian ustrojowo-gospodarczych wiele z obserwowanych przeobrażeń ma charakter nie tylko ilościowy, ale przede wszystkim jakościowy (m.in. odejście od industrialnego modelu gospodarki na rzecz działalności postindustrialnej, depopulacja i starzenie się społeczeństwa jako konsekwencja II przejścia demograficznego, czy też suburbanizacja).

– Po trzecie – procesy zainicjowane w wyniku zmian ustrojowo-gospodarczych przebiegają odmiennie w poszczególnych miastach konurbacji katowickiej, co zasadniczo prowadzi do dysharmonii w kształtowaniu się struktury funkcjonalno-przestrzennej oraz demograficzno-społecznej. Dotyczy to zwłaszcza zmian przestrzeni miejskiej następujących w wyniku: likwidacji i restrukturyzacji obiektów przemysłowych w centrach miast, pojawiania się nowych działalności gospodarczych na obrzeżach miejscowości, różnicowania się zmian w obrębie przestrzeni śródmiejskiej, ujawniania się przestrzeni podzielonych i niechcianych, kreowania ośrodków wiodących w układzie osadniczym, czy też występowania suburbanizacji wewnętrznej. Oznacza to brak równowagi w przemianach owych struktur.

– Po czwarte – ze względu na istotne znaczenie struktury funkcjonalnej, przestrzennej i demograficzno-społecznej w kształtowaniu miast ich wzajemne oddziaływanie

tworzą: a) względnie wyrównany układ zależności bądź b) układ wyraźnie zróżnicowany przede wszystkim w policentrycznych zespołach miejskich. Dominanta poszczególnych struktur w przestrzeniach lokalnych z jednej strony stanowi historyczną konsekwencję kształtowania się danego ośrodka miejskiego, z drugiej strony zaś jest pochodną oddziaływań bezpośredniego i dalszego otoczenia.

Bibliografia

- Blotenvogel, Hans. 1983. Die Städte system in Nordrhein-Westfalen. In: *Westfalen und angrenzende regionen*, Hrsg. Karl-Friedrich Schreiber, Peter Weber, Festschrift zum 44. Deutschen Geographentag in Münster 1. Paderborn: Verlag F. Schöningh: 71–104.
- Castells, Manuel. 1982. *Kwestia miejska*. Warszawa: PWN.
- Chmielewska, Marta. 2016. *Morfologiczne przekształcenia przestrzeni miejskiej Katowic*. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, 3544. Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Długoborski, Waław. 1967. Kształtowanie się Zagłębia Górnośląskiego (próba analizy ekonomiczno-przestrzennej). *Śląski Kwartalnik Historyczny*, 1–2, 109–127.
- Dragan, Weronika. 2016. *Przemiany funkcjonalno-przestrzenne Starego Miasta w Mysłowicach w latach 1913–2013*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, 3475. Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Gwosdz, Krzysztof. 2014. *Pomiędzy starą a nową ścieżką rozwojową. Mechanizmy ewolucji struktury gospodarczej i przestrzennej regionu tradycyjnego przemysłu na przykładzie konurbacji katowickiej po 1989 roku*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.
- Kantor-Pietraga, Iwona. 2007. *Zróźnicowanie przestrzenne struktur ludnościowych w miastach województwa katowickiego w latach 1978–1988*. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, 2461. Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Kantor-Pietraga, Iwona, Robert Krzysztofik i Jerzy Runge. 2011. Problem rynku jako przestrzeni publicznej w wybranych miastach konurbacji katowickiej. W: *Przestrzeń publiczna miast*, XXIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, red. Iwona Jażdżewska, 97–112. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Klasik, Andrzej. 2019. Nowa urbanizacja regionu miejskiego. W: *Nowa urbanizacja na starym podłożu*. red. Krzysztof Gasidło, Andrzej Klasik, Rafał Muster, 9–24. Katowice: Wyd. Uniwersytet Ekonomiczny.
- Kondratiew, Nikolai. 1925. *Bolszyje cikiy koniunktury – cikiy koniunktury*, t. 1. Moskwa: Wyd. Mysl.
- Krzysztofik, Robert. 2016. Kształtowanie się układu osadniczego Sosnowca. W: *Sosnowiec. Obraz miasta i jego dzieje*, t. 2, red. Antoni Kazimierz Barciak, Andrzej Tadeusz Jankowski, 148–162. Sosnowiec: Muzeum w Sosnowcu.
- Lester, Kurtz. 2003. Universities and local systems of innovation: a strategic approach, *Workshop on High Tech Business: Clusters, Constrains and Economic Development*, Robinson College, Cambridge, 28 May 2003.
- Liszewski, Stanisław i Wiesław Maik. 2000. *Wielka Encyklopedia Geografii Świata*, t. 19: *Osadnictwo*. Poznań: Wyd. Kurpisz.
- Maik, Wiesław. 1992. *Podstawy geografii miast*, Toruń: Wyd. UMK.
- Maik, Wiesław. 2012. *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich. Studium z metodologii geografii miast*. Bydgoszcz: Wyd. Wyższej Szkoły Gospodarki.
- Matlovič, René, Vladimír Ira, Ludek Sýkora i Zdenek Szczyrba. 2001. Procesy transformacyjne struktury przestrzennej miast postkomunistycznych (na przykładzie Pragi, Bratysławy, Ołomuńca oraz Preszowa). W: *Miasto postsocjalistyczne – organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, XIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, red. Iwona Jażdżewska, 9–22. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Nowak-Lenartowska, Alina. 1973. *Osiedla przyzakładowe jako problem urbanistyczny regionu na przykładzie GOP*. Warszawa: PWN.
- Runge, Anna. 2014. Medium size towns within the structure of socio-economic links in Katowice conurbation. In: *Small and Medium Towns' Attractiveness at the Beginning of the 21st Century*, eds. Agnieszka Kwiatek-Soltys, Hélène Mainet, Krzysztof Wiedermann, Jean-Charles Edouard, 115–132. Clermont-Ferrand: Presses Universitaires Blaise Pascal, collection CERAMAC.

- Runge, Anna. 2018. Przeobrażenia funkcjonalno-przestrzenne miast tradycyjnego regionu społeczno-ekonomicznego – przykład Katowic. *Studia Miejskie*, 32, 35–46.
- Runge, Anna i Jerzy Runge. 2015. Modele przestrzeni społecznej złożonych układów osadniczych (wybrane aspekty teoretyczno-empiryczne). W: *Miasto w badaniach geografów*, red. Maria Soja, Andrzej Zborowski, 207–226. Kraków: Wyd. Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Runge, Jerzy. 1996. *Struktura rynku pracy regionu tradycyjnego i jego otoczenia na przykładzie województwa katowickiego*. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, 1592. Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Runge, Jerzy. 2015. Problemy wzrostu i rozwoju złożonych układów osadniczych. *Studia Miejskie*, 20, 9–21.
- Runge, Jerzy. 2018. Przeobrażenia funkcjonalno-przestrzenne miast tradycyjnego regionu społeczno-ekonomicznego – wymiar teoretyczny. *Studia Miejskie*, 32, 21–33.
- Runge, Jerzy, Robert Krzysztofik i Tomasz Spórna. 2011. Cechy specyficzne umiastowienia województwa śląskiego na przełomie XX i XXI wieku. W: *Koncepcje i procesy badawcze geografii*, red. Kazimierz Marciniak, Krzysztof Sikora, Dariusz Sokołowski, 251–264. Bydgoszcz: Wyd. Wyższej Szkoły Gospodarki.
- Sitek, Sławomir i in. 2013. *Spoleczno-gospodarcze oraz przestrzenne kierunki zmian regionalnego oraz lokalnych rynków pracy województwa śląskiego*. Sosnowiec: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Spórna, Tomasz. 2012. *Modele przemian urbanizacyjnych w województwie śląskim*. Prace Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, 72. Sosnowiec: Wydział Nauk o Ziemi. Uniwersytet Śląski.
- Spórna, Tomasz. 2018. The suburbanisation process in a depopulation context in the Katowice conurbation, Poland. *Environmental & Socio-economic Studies*, 6(1), 57–72.
- Spórna, Tomasz i Weronika Dragan. 2013. Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym centralnej części Sosnowca w latach 1993–2012. *Acta Geographica Silesiana*, 13, 71–86.
- Tkocz, Maria. 2001. *Restrukturyzacja przemysłu regionu tradycyjnego*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, 1998. Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Werwicki, Andrzej. 1973. *Struktura przestrzenna średnich miast ośrodków wojewódzkich w Polsce*. Prace Geograficzne, 101, Instytut Geografii PAN. Wrocław: Ossolineum.